

✂️🌀🌀(Johannes Amos Comenius)🌀🌀✂️

ORBIS
SENSUALIUM
PICTUS

✂️🌀🌀(Jan Amos Komenský)🌀🌀✂️

Mischrot

K vydání připravili / Zur Herausgabe vorbereitet von
Prepared for edition by / К изданию подготовили

Naděžda Kvítková
Věra Höppnerová / Sergej Tryml
Mark Anfilov / Marie Horvátová

ISBN 978-80-87517-41-3

— (Johannes Amos Comenius) —
ORBIS
SENSUALIUM
PICTUS
— (Jan Amos Komenský) —

Výbor v jazyce latinském
českém / německém / anglickém / ruském

Auswahl in lateinischer / tschechischer / deutscher / englischer / russischer Sprache
Selection in Latin / Czech / German / English / Russian languages
Избранное на латинском / чешском / немецком / английском / русском языках

Je to už hodně dávno, co jsem jako malý kluk objevil Orbis pictus v knihovně svých rodičů; byl tam dokonce dvakrát. Nad rytinami ve faksimilovém vydání jsme s bratrem závodili, kdo dřív najde čísla na obrázku, a smáli jsme se starobylým formám slov i pravopisu. Ve vydání s barevnými litografiemi jsme zase obdivovali nádherný starý vlak s kouřící lokomotivou. To nás samozřejmě ani nenapadlo, že to není jen tak obyčejná knížka pro děti.

Teprve později jsem začal obdivovat ten krásně přehledný a uspořádaný „viditelný svět“, který se Komenskému podařilo shrnout do několika skoro idylických obrázků, kde není ani stopa po hrůzách třicetileté války a po jeho vlastním těžkém osudu. Žádné nářky, žádná skepse, která by otravovala dětské duše – všechno je na svém místě a chválí moudrost Stvořitele. Dobří lidé pracují pro sebe i pro druhé a jen nevzdělání nešťastníci ničí sebe i svět, protože nevědí, co je ctnost a co neřest.

Přes těžkou zkušenost věčného uprchlíka a štvance je Komenský samozřejmý vlastenec, jenže je také Evropan jako málokdo jiný. Věří a ví, že jeho žáci budou jednou potřebovat domluvit se i v jiných jazycích, aby pro ně jejich češtinu nebylo omezením a aby se mohli plně účastnit té podivuhodné výměny, která dělá Evropu Evropou. Proto mají už malé děti poznávat svět hned ve třech jazycích najednou – je to přece tak snadné a přirozené!

Ale až mnohem později jsem si uvědomil, v čem je Orbis pictus opravdu mimořádný a jedinečný. Tuhle encyklopedii pro malé děti napsal jeden z největších učenců té doby, kterému na dětech tolik záleželo, že všechnu svou učenost dokázal potlačit a skrýt jen proto, aby mu rozuměli. O to se od té doby už žádný velký učenec ani nepokusil, natož aby to dokázal.

Jan Sokol

Es ist schon lange her, seit ich als kleiner Junge Orbis pictus in der Bibliothek meiner Eltern entdeckt habe; er war dort sogar zweimal. Auf den Gravierungen einer Faksimile-Ausgabe habe ich mit meinem Bruder die Zahlen auf dem Bild um die Wette gesucht und wir lachten über die altertümlichen Wortformen und Rechtschreibung. In der Herausgabe mit bunten Lithografien bewunderten wir einen herrlichen alten Zug mit dampfender Lokomotive. Selbstverständlich fiel uns nicht ein, dass das kein gewöhnliches Kinderbuch ist.

Erst später begann ich die schön übersichtliche und geordnete „sichtbare Welt“ zu bewundern, die Comenius gelungen in einige fast idyllische Bilder zusammenfasste, wo von den Schrecken des Dreißigjährigen Krieges und von seinem eigenen schweren Schicksal keine Spur ist. Keine Klagen, keine Skepsis, die die Kinderseele quälen würden – alles ist an seinem Ort und lobt die Weisheit des Schöpfers. Gute Menschen arbeiten für sich und für die anderen und nur die ungebildeten Unglückseligen zerstören sich selbst und die Welt, weil sie nicht wissen, was Tugend und was Laster ist.

Trotz schwerer Erfahrung eines ewigen Flüchtlings ist Comenius ein selbstverständlicher Patriot, jedoch er ist auch Europäer wie kaum ein anderer. Er glaubt und weiß, dass sich seine Schüler einmal auch in anderen Sprachen werden verständigen müssen, damit für sie ihr Tschechentum keine Einschränkung ist und damit sie an dem wunderbaren Austausch teilnehmen können, der Europa zu Europa macht. Deshalb sollen bereits kleine Kinder die Welt gleich in drei Sprachen auf einmal kennenlernen – es ist doch so einfach und natürlich!

Aber erst später wurde mir bewusst, worin Orbis pictus wirklich so außerordentlich und einzigartig ist. Diese Enzyklopädie für kleine Kinder schrieb einer der größten Gelehrten seiner Zeit, dem die Kinder so sehr wichtig waren, dass er seine ganze Gelehrsamkeit zu unterdrücken und zu verbergen vermochte, nur damit sie ihn verstehen. Und das hat seitdem kein großer Gelehrter mehr weder versucht, geschweige denn vermocht.

Jan Sokol

A very long time has passed since I as a young boy found Orbis pictus in my parents' bookcase. It was there even twice. Over the engravings in the facsimile edition me and my brother were competing who would be the first to find the numbers in the picture, and we were laughing over the ancient forms of words and the orthography. In the edition with lithographic prints we again admired the magnificent old train with a smoking locomotive. Of course it did not occur to us that it was not an ordinary book for the children.

It was only later that I started to admire that beautifully arranged and well-ordered "visible world" that Comenius succeeded in summing up into several even idyllic pictures where there is not even a trace of the horrors of the Thirty Years War and his own hard fate. No lamentation, no scepticism that might poison the children's souls - everything is in its place and praises its Creator. Good people work for both themselves and the others, and only the uneducated unfortunates ruin themselves and the world because they do not know what virtue is and what vice.

Despite the hard experience of an eternal refugee and an outlaw Comenius is a true patriot, and also a European as hardly anyone else. He believes and he knows that his disciples will have to make themselves understood in other languages in order that their national feeling may not limit them and that they may be able to take part in the admirable change that makes Europe to remain to be Europe. That is also why little children should get to know the world as one in three languages, which is really so easy and natural!

But much later I realized where Orbis pictus is really extraordinary and unique. This encyclopedia for the little children was written by one of the greatest scholars of that time whom it mattered about children so that all his scholarship he succeeded in suppressing and hiding only because they should understand him. No great scholar has ever tried that since Comenius' time, let alone succeeded in it.

Jan Sokol

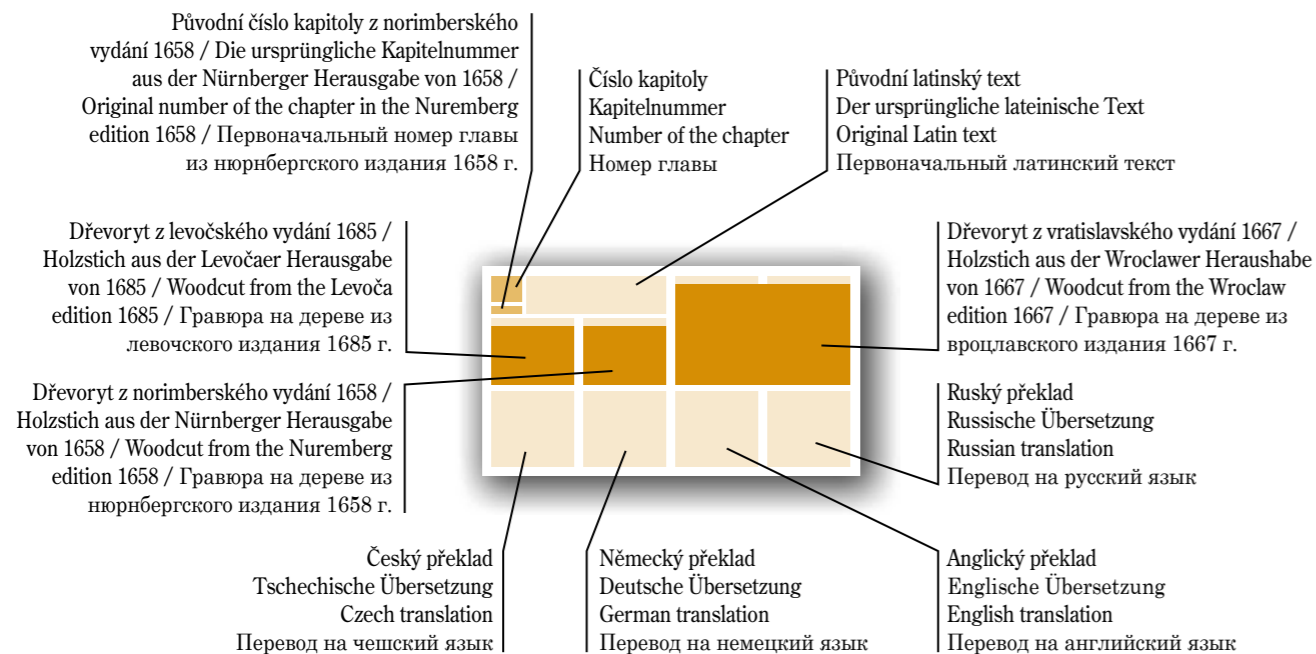
Давным-давно, еще когда я был мальчишкой, я в библиотеке моих родителей нашел Orbis pictus, а даже в двух экземплярах. Рассматривая гравюры факсимильного издания, мы с братом соревновались, кто быстрее найдет цифры на рисунке, и смеялись над древними формами слов и правописания. В издании с цветными литографиями нам больше всего понравился прекрасный старинный поезд с дымящим паровозом. Тогда мы, конечно, не понимали, что это не совсем обычная книжка для детей.

Только позднее я начал восхищаться этим удивительно наглядным, обзорным и упорядоченным «видимым миром», который Коменскому удалось представить и собрать воедино на нескольких почти идиллических рисунках, где не найти намека ни на ужасы Тридцатилетней войны, ни на тяжелую судьбу автора. Нет здесь никаких жалоб, никакого скепсиса, которые удручали бы душу ребенка – все стоит на своих местах и восхваляется мудрость Создателя. Добрые люди работают на себя и на других, а лишь необразованные несчастливцы уничтожают себя самих и мир, не зная, что такое добродетель и что такое порок.

Невзирая на тяжелую судьбу постоянного беглеца и преследованного человека, Коменский оставался патриотом, но одновременно также европейцем, как никто другой. Он верит и предвидит: чтобы его учеников не ограничивало то, что они чехи, им когда-то нужно будет договориться на других языках, чтобы они могли полностью участвовать в том удивительном обмене, который для Европы характерен. Поэтому уже маленьким детям полезно познавать мир, и сразу на трех языках одновременно – это же так просто и естественно!

Только гораздо позже я понял, в чем состоит настоящая исключительность и уникальность произведения Orbis pictus. Эту энциклопедию для детей написал один из крупнейших ученых того времени, который детей уважал до той степени, что ради них он всю свою ученость скроет лишь потому, чтобы они его поняли. А это с тех пор никому сделать не удалось, а ни один крупный ученый это сделать даже не попытался.

Ян Сокол

Komenského Orbis sensualium pictus

Jazyková učebnice

Protože v době Komenského byla latina jazykem mezinárodní vzdělanosti a prostředkem otvírajícím cestu k vyššímu vzdělání, hledal J. A. Komenský způsob, jak se jí rychleji a snáze naučit, aby zůstalo dost času na vzdělání věcné. Jeho vlastní učitelská zkušenost, znalost tehdejších učebnic a jejich kritické posouzení jej přivedlo k závěru, že užitečná jazyková učebnice by měla žákovi přinášet nejen znalost jazyka, ale také poučení o reálném světě. Proto vybral okolo 7 300 nejzávažnějších slov a vytvořil z nich tisíc vět, které sestavil podle věcného principu do sta lekcí. Tak vznikla učebnice *Janua linguarum reserata*, která vyšla r. 1631 v Lešně původně pouze s latinským textem. Komenský si však představoval, že zprostředkujícím jazykem k ní bude jazyk mateřský. Brzy byl pořízen překlad do polštiny a Komenský sám vypracoval českou verzi s názvem *Dvěře jazyků otevřené*.

I když měla *Janua* ve světě značný úspěch, pro začátečníky byla velmi náročná, a tedy obtížná. Proto vypracoval Komenský učebnici podstatně jednodušší a příznačně ji nazval *Januae linguarum reseratae Vestibulum* (*Předsíň otevřených dveří jazyků*).

Završení práce na jazykových učebnicích představuje u Komenského dílo *Orbis sensualium pictus*. Tato nejúspěšnější a nejproslulejší učebnice vznikla zkrácením a zjednodušením textu *Januy* a byla určena jako příprava k probírání *Vestibula* i *Januy*.

Běžně užívaný název tohoto proslulého díla *Orbis pictus* je zkrácený název, který postrádá z hlediska autorova záměru důležité upřesnění, že jde o svět věcí a jevů smysly chápaných nebo smysly

vnímatelných. Jasně a výrazně svůj záměr vysvětlil sám Komenský v předmluvě k tomuto dílu: *Hlavní při tom je předkládat věci smysly vnímatelné nejdříve smyslům, aby mohly být pochopeny ... Neboť nemůžeme ani jednat, ani mluvit moudře, jestliže dříve neporozumíme správně všemu, co máme činit nebo o čem máme mluvit. V rozumu pak nic není, co nebylo dříve ve smyslech. Pilně cvičit smysly ve správném chápání rozdílů mezi věcmi znamená klást základy veškeré moudrosti, vši moudré výmluvnosti a všem moudrým úkonům v životě*. Komenský tedy usiloval o to, aby každý výraz, který si člověk učením osvojuje, byl spojen s poznáním a pochopením předmětu nebo jevu daným výrazem označeného. Proto zdůrazňoval podíl sluchu, zraku, chuti i hmatu při jazykovém vyučování a požadoval, aby žák to, co pojmenovává, mohl ukázat na obrázku i ve skutečnosti a mohl to také namalovat.

Orbis sensualium pictus představuje tedy nejdůležitější aplikaci didaktických názorů Komenského na jazykové vyučování. Originálnost *Orbisu* tkví v tom, že každá kapitola obsahuje nejdříve obrázek k probíranému tématu a pomocí číselných odkazů jsou vzájemně propojeny texty s ilustracemi jednotlivých předmětů a jevů.

U *Orbisu* lze sledovat i pozoruhodný vztah k mateřskému jazyku. Jak sám Komenský napsal v předmluvě, mohl *Orbis* v překladu do živého jazyka vést i k osvojení mateřského jazyka, a to od počátečního čtení až po věcné učení. Aby se žákům usnadnily počátky čtení, zařadil na začátek tzv. živou abecedu. Sám také vysvětlil, jak postupovat, aby se učení zbavilo „*obtížného trápení mysli*“. Uvažoval také o možnosti připojit na konci krátkou gramatiku mateřského jazyka. Překlad *Orbisu* do mateřského jazyka měl tak posloužit nejen k názornějšímu poznání, ale také k snazšímu osvojení latiny. Komenský předpokládal i ucelené využití *Orbisu* pro předškolní věk, a to jako obrázkové knihy k prohlížení a tím k seznamování dítěte se světem.

Orbis jako odraz filozofických názorů Komenského

Orbis sensualium pictus není pouze vyvrcholení didaktických snah autora, představuje zároveň důležitý článek jeho pansofického úsilí. Je tak odrazem i jeho filozofických názorů. Komenský vždy usiloval o to, aby vzdělání bylo plné a ucelené. Proto koncipoval i tuto jazykovou učebnici jako smyslům dostupnou encyklopedii a dokonce nejdříve uvažoval o tom, že ji nazve Encyklopaedia sensualium nebo také Lucidarium. Název Orbis sensualium pictus je tedy až dodatečný a tak i svou obrazností dětem pochopitelnější.

K tomu je ovšem nezbytné dodat, že pojem encyklopedie měl pro Komenského poněkud jiný obsah, než jak jej chápeme dnes, kdy se často škoře vyčítá tzv. nežádoucí encyklopedismus a rozumí se tím přetíženost faktografickými poznatky, neúměrnými stupni vzdělání, popřípadě mechanicky řízený soubor poznatků bez sledování souvislostí mezi nimi. Komenský pod slovy encyklopedie a encyklopedický rozuměl vzdělávací soustavu v uzavřeném kruhu, v němž jsou jevy navzájem spojeny v jeden organický celek. Šlo mu tedy o vzdělání systémové.

Jak vypadá ono propojení věcí a jevů, ukazuje nejlépe řazení jednotlivých kapitol Orbisu. V souladu se svým filozofickým názorem věnoval Komenský první kapitolu pojednání o Bohu, jeho podstatě a vlastnostech. V závěru kapitoly představuje Boha jako stvořitele, vládce a udržovatele světa. V dalších šesti kapitolách se popisuje svět jako celek: nebe, živly, oblaka a země. Následuje oddíl o „plodech zemských“, mezi něž patří hory a kameny jako neživá příroda, rostliny, živočišné zeměští a vodní jako živá příroda; uzavřen je tento oddíl kapitolou o člověku jako nejvyšším tvorů živé přírody. V oddílu o člověku pak Komenský ukazuje člověka v jeho sedmi vývojových stupních. Popisuje lidské tělo a tělesné orgány. Zvláštní kapitolu

věnuje vnějším a vnitřním smyslům. Pět vnějších smyslů je zobrazeno pomocí oka, ucha, nosu, jazyka a rukou. Jako vnitřní nezobrazitelné smysly jsou uváděny smysl pospolný, přemýšlení a paměť. Pojednáním o duši se uzavírá oddíl o člověku jedinici a zároveň nejdokonalejším Božím díle. Jistě ne náhodou je zařazena i kapitola, v níž se ukazují lidé deformovaní, s výraznými rozdíly od normálních tělesných proporcí, jako jsou obr, pidimužik, člověk dvojhlavý, hrbatý, apod. To odpovídá Komenského přesvědčení, že Boží dílo postupně ztratilo svou původní dokonalost.

Kapitolou 44 začíná oddíl věnovaný činnostem, jimiž se člověk zapojuje do života. Uvádí se tak svět lidské práce, která do světa přírody a člověka přináší dynamický obrat tím, že člověk svou tvůrčí činností mění přírodu, zdokonaluje sám sebe, až se znovu dostává k Bohu jako nejvyšší dokonalosti. Proto snad tento oddíl začíná symbolicky kultivovanou zahradou. Komenský zdůvodňuje tento vstup tím, že první Adamovou prací bylo zahradnictví. Hned další kapitoly představují zemědělství a chov dobytka. Jako v mnoha dalších kapitolách nechybí ani u těchto základních činností určitý pohled do historie. Komenský totiž připomíná, patrně v souvislosti se známými pověstmi o zakladatelích vládnoucích dynastií, kteří byli povoláváni od pluhu k vládě, že orba a chov dobytka byly dříve dílem reků a králů, kdežto v současné době jsou věci nejnižšího stavu. Následující kapitoly se týkají všech základních činností a řemesel, jimiž si člověk zajišťoval stravu, pořizoval oděv a obuv, budoval obydlí. Kapitola o strojích ukazuje, jak Komenský sledoval technická zdokonalení a vynálezy. Postupně se probírají stále náročnější druhy práce, jako jsou těžba a zpracování železné rudy, práce truhlářské, soustružnické, hrncářské a nakonec vše, co se potřebuje k vybavení domu a k životu v něm, tedy i hloubení studní, jakož i lázeňské, holičské a ranhojičské služby.

Oddíl několika kapitol počínající stájem a končící rozbitím korábu se sice na první pohled zdá poněkud nesourodý, ale jeho vnitřní vazba je dána tím, že jde o okruh činností, jimiž člověk postupně překonává omezení daná prostorem a časem. Jde nejen o činnosti samotné, jako je péče o koně, výroba sudů, řemenů a provazů, jízda na koni, převoz a plavání, ale i o výsledky těchto činností: hodiny, dalekohled, optická skla, vozy a různé druhy lodí. Poslední kapitola oddílu připomíná, že vedle úspěchů a různých zdokonalení provází toto úsilí někdy i nezdary - někteří lidé se při rozbití korábu zachránili, avšak jiní bídně hynou a jejich zboží jde k mořskému dnu.

Tematické propojení má také další okruh, věnovaný sdělování a šíření myšlenek, tj. umění psát, knize, tiskárně, škole. To, že k slovesnému umění připojil Komenský jako další umělecký projev hudbu, mělo nepochybně spojitost s jeho vlastní činností hymnografickou, jejímž výsledkem byl Kancionál, vydaný r. 1659 v Amsterdamu. Filozofie představuje v Orbisu souhrn všech věd; mezi nimi má významné postavení věda o čísle, protože je předpokladem ke zkoumání jiných vědních oblastí. Pak následuje zeměměřičství a poznávání těles a jevů mimozemských. Několik schematických nákrešů přibližuje dobové astronomické poznatky, ovšem z hlediska geocentrického názoru (to bylo pozdějšími editory upravováno). Mapou tehdejší Evropy se celý soubor týkající se vědeckého poznání uzavírá.

Oblasti morálního formování člověka věnoval Komenský oddíl etiky, do něhož zařadil jak obecné poučení o morálce, tak celý soubor lidských ctností: opatrnost, pílí, strídmost, statečnost, trpělivost, lidskost, spravedlnost a štedrnost. Etika tak obsahuje návod, jak má člověk řídit sám sebe.

Oddíl týkající se společenského života začíná manželstvím, které představuje jeho základní článek. Pak následují vyšší články, jejich řízení a sprá-

vování. Ze společenského života nevyločil Komenský ani kejklíře, divadlo a různé hry. Královstvím, jeho správou a vojenskými záležitostmi se uzavírá část týkající se světské moci. Pak následuje oddíl vedoucí člověka k moci nejvyšší. K Bohu se člověk přibližuje prostřednictvím náboženství. Ta uvádí Komenský ve vývojové linii od pohanství, židovství ke křesťanství a nakonec i mohamedánství, jež je vysvětleno jako směs všech náboženství předcházejících. I když je křesťanství vyloženo nejjednodušněji, pro ostatní náboženství je příznačná věcnost pojednání bez jakéhokoliv projevu náboženské nesnášenlivosti. V předposlední kapitole o Boží spravedlnosti varuje Komenský před pověrami, ďáblými úklady a různými čaroději, svádějícími člověka ze správné cesty. Posledním soudem, který zajišťuje spravedlivým věcnou blaženost, se dílo uzavírá a zároveň se uzavírá celý cyklus, který od Boha vyšel a k němu se opět vrátil.

Uvedený vzdělávací cyklus znamená ve své podstatě konkrétní didaktickou aplikaci obecných pansofistických ideí Komenského, jež později našly své nejobsažnější vyjádření v díle O nápravě věcí lidských. Celý didaktický systém Komenského vychází z pevného filozofického základu. Na místě je třeba podotknout, že Komenský byl u nás dříve mnohdy představován jako vynikající pedagog a nebyl docenován jeho přínos jako filozofa a filozofa výchovy. Jeho názory tvořivě rozvíjela česká neoficiální větev filozofického bádání, představovaná především profesorem Janem Patočkou a jeho žáky.

Komenský jako filozof vycházel z Bohem daného řádu a byl přesvědčen, že člověk má v něm své místo. Lidské poslání člověka na tomto světě je jeho spolupráce při směřování k nejvyššímu cíli. Důraz položil na aktivitu člověka, na jeho tvůrčí činnost, na jeho schopnost sebezdokonalování. Komenský jako nikdo před ním poznal vysokou hodnotu lidské práce a tvůrčí činnosti člověka.

Cesta k uživatelům díla

Cesta Komenského díla Orbis pictus k českému čtenáři nebyla ani snadná, ani rychlá. Komenský měl latinský text díla připraven již v době svého pobytu v Uhrách v Sárospataku (1650-1654), kam byl pozván uherskou šlechtou, aby pomohl při školské reformě. Avšak pro tamější tiskárnu nebylo snadné zhotovit obrázky a ani maďarský text, paralelní textu latinskému, nebyl včas hotov. Komenský pak poslal z Lešna svůj text tiskaři Michalu Endterovi do Norimberka. To se stalo ještě před známým požárem, jehož ničivé síle podlehly ostatní rukopisy Komenského. Tím byl Orbis zachráněn. Endter opatřil k latinskému textu německý překlad básníka Zikmunda von Birken. Orbis sensualium pictus tak poprvé vyšel v Norimberku r. 1658 jako dvojjazyčné vydání. Pro veliký úspěch díla se jeho druhé vydání objevilo již r. 1659, následovala mnohá další vydání, také čtyřjazyčné s italštinou a francouzštinou a trojjazyčné s maďarštinou. V latinsko-německé verzi se Orbis rychle rozšířil jako učebnice v městech severního a středního Německa.

Orbis sensualium pictus velmi brzy pronikl i do Anglie a rychle dosáhl obliby. Již v r. 1659 byl vytištěn v Londýně se zajímavou předmlouvou vydavatele Charlese Hoola, který jej přivítal jako usku-tečnění vlastní myšlenky. Jsou známá i další anglická vydání, dvanácté vydání, o které se zasloužil William Jones, bylo vytištěno r. 1798 v New Yorku. Orbis pictus se stal užívanou a oblíbenou učebnicí v Dánsku a Švédsku. Na jeho životnost a působivost mělo vliv i to, že byl upravován a rozšiřován podle aktuálních potřeb. Jeho světová obliba vyvrcholila v letech 1670-1680.

Pro šíření Orbisu v Polsku mělo velký význam město Vratislav. Péči nakladatele Kašpara Müllera vyšel poprvé v r. 1667 v jazycích latinském, francouzském, německém a polském. Jsou známá i pozdější četná trojjazyčná vydání s polštinou a existuje také dvojjazyčné vydání latinsko-polské.

Z latinsko-německo-maďarské úpravy Endterovy vycházeli později nakladatelé v Uhrách a Sedmíhradsku. Pro vznik českého textu Orbisu je významné čtyřjazyčné vydání z r. 1685 z tiskárny Samuela Brewera v Levoči. V tomto známém vydání následuje po textu latinském, německém a maďarském ještě čtvrtý text, který je směsí nejen českých a středoslovenských jazykových prvků, ale i některých prvků východoslovenských, podobných polštině, popřípadě i prvků polských. Zvláštní ráz tohoto textu, který reprezentuje přípravnou fázi spisovné slovenštiny, může být vysvětlen kolektivní prací na jeho vzniku, pobytem jednoho autora, nejspíš Daniela Horčičky-Synapia, v různých jazykových oblastech, částečně i zá-sahem sazeče aj. Latinský název Orbis sensualium pictus je v tomto vydání přeložen jako Svět viditelný. Rytiny zhotovil Jonáš Bubenka. Dílo bylo znovu vydáno v r. 1728, avšak již s textem opraveným směrem k biblické češtině. Tato oprava Jiřího Bahyla představuje skutečný první český text.

První ruský překlad Orbisu byl pořízen za vlády Petra Velikého. Měl sloužit moskevské vyšší škole, zůstal však v rukopise a je uložen v petrohradské knihovně akademie věd. První dochované vydání Orbisu s ruským textem vyšlo v r. 1760 v pěťjazyčné podobě pod názvem Видимый светъ. Šlo o první vydavatelský čin nově založené moskevské univerzity z podnětu M. V. Lomonosova.

Uplatnění Orbisu v Rakousku dlouho nebylo možné. Až piaristický pedagog P. Gracián Marx se zasloužil o jeho vydání v r. 1756 a využití jako gymnazijní učebnice. Šlo o výbor obsahující 82 kapitoly z původního norimberského vydání. Povolena byla i verze s českým textem, ale ten vyšel pouze jednou, a to v r. 1779. Z Marxova výboru vycházely další úpravy. Pro češtinu má význam vydání profesora gymnázia v Sárospataku Jana Szombathyho, který připojil ještě k textu latinskému a německému text maďarský a ve vydáních z r. 1798, 1806 a 1820 i text

český. Tradice Orbisu se v Uhrách a Sedmíhradsku držela ještě dlouho do 19. století.

Vedle cest zprostředkovaných přes Uhry a Vídeň se ukázala jako zvlášť významná třetí cesta Orbisu do Čech, a to z polské Vratislavi. Tamější nakladatel byl ve styku s německými Endtery. Když pak Endterové přestali mít na vydávání Orbisu zájem, prodali rytiny s druhou garniturou štočků tiskaři Wilhelmu Bog. Kornovi. Ten vydal čtyřjazyčný latinsko-francouzsko-německo-polský Orbis r. 1805 a 1818. V době národního obrození se druhé vydání tohoto Orbisu dostalo do rukou profesoru gymnázia v Hradci Králové Josefu Chmelovi. Myšlenka dát českému čtenáři Komenského dílo Chmelu tak zaujala, že sám pořídil nový překlad do češtiny a získal pro vydání nakladatele Jana Hostivíta Pospíšila. Odkoupili od vratislavského nakladatele štočky, a tak vyšlo r. 1833 v Hradci Králové nové vydání latinsko-německo-česko-polsko-francouzské. Díky promyšlenému úsilí editora i nakladatele, kteří získali četné předplatitele, dostal se Orbis sensualium pictus konečně i do širší české čtenářské veřejnosti. Za čtyři měsíce bylo prodáno 5 300 výtisků. Pospíšilové vydávali Orbis i později, v Hradci Králové a v Praze, avšak již bez polštiny.

Životnost Orbisu byla velká, našel si cestu i do odborných škol, a to jako konverzační česko-

německá příručka. Pod názvem Orbis pictus v řeči české a německé vyšel v úpravě Františka Patočky, profesora na reálném gymnáziu v Táboře. Obrázky pořídil Jan Kostěnek, profesor na reálných školách v Pardubicích. Vydal jej L. Kober r. 1870 v Praze. Úprava profesora Patočky je poměrně značná, jde v ní zejména o doplnění partií o hospodářských strojích, železnici, továrně apod. To vše ukazuje na praktický a aktuální účel příručky: „...aby žáci nabyli

znalosti z oboru hospodářství, průmyslu, a naučili se správně českým názvům zde se naskytujícím, a za druhé, aby na základě těchto vědomostí naučili se také pojmenováním těchto v jazyku německém.“ Obrázky jsou pouze tam, kde je to nezbytné pro pochopení textu.

Orbis pictus je zajímavým dokladem o živých stycích s jihoslovanskou kulturou. Vydal jej J. Beneš v Českém Brodě jako novou polyglotu s názvem Свет у сликама v jazyce srbském, českém, německém a francouzském. Vydání není datováno a je bez latiny. Jeho hlavní účel vysvětlil překladatel do srbsčiny Jovan M. Popovič v úvod-

ním dopise. Šlo mu o to, aby se pomocí Orbisu Srbové snadno naučili česky a Češi srbsky. Proto také bylo na konci připojeno poučení o výslovnosti a přízvuku v češtině. Úvod je datován r. 1913. Vydání, hotové již v r. 1914, bylo však za první světové války zkonfiskováno, k jeho dotištění a dodání do

Srovnání ilustrací ze 17. a 19. století / Vergleich der Illustrationen aus dem 17. und 19. Jahrhundert / Comparison of the illustrations from the 17th and 18th centuries / Сравнение иллюстраций 17 и 19 веков

Srbska došlo až po válce. Touto podobou Orbisu, která měla sloužit k poznání a praktickému osvojení dvou slovanských jazyků, končí u nás užití Orbisu jako jazykové učebnice. V pozdějších edicích jde již o jeho vydání jako kulturní památky nebo pramene pro vědeckou práci.

Roku 1929 vyšel v Brně Orbis pictus jako 10. svazek velké edice Veškerých spisů Jana Amose Komenského. Bylo to kritické vydání, které připravil Hertvík Jarník s obsáhlou studií o vnějších dějinách díla.

S odvoláním na záměr Komenského, aby Orbis sloužil i v národní škole jako čítanka a učebnice prvouky, bylo milovníkům kulturních památek určeno české jednojazyčné vydání Orbisu z r. 1941. Mělo připomenout a uctít nejen památku J. A. Komenského u příležitosti 270. výročí jeho úmrtí, ale i dílo obrozeneckých pracovníků Josefa Chmely a Jana Hostivíta Pospíšila. Český text podle Chmelova překladu připravil a částečně modernizoval Fr. Oberpfalcer. S úvodem J. Hendricha jej vydal Fr. Borový v Praze. Díky grafické úpravě F. Muziky i zdařilému využití starých štočků, které J. H. Pospíšil odkoupil z Vratislavi, vznikla tak kniha důstojně reprezentující naši národní kulturu a posilující v době okupace národní sebevědomí.

Poměrně značně bylo u nás rozšířeno i jubilejní čtenářské vydání k 350. výročí narození Komenského. Vydal jej r. 1942 Fr. Strnad na Královských Vinohradech jako 8. svazek knihovny Růžový palouček za redakce Antonína Dolenského s textem latinským, německým a českým, a to s vynecháním kapitoly o židovském náboženství.

Fotolitografickým přetiskem čtyřjazyčného vydání levočského z r. 1685 je jubilejní vydání Státního pedagogického nakladatelství v Praze, které vyšlo v r. 1958 jako první a v r. 1979 jako druhé nezměněné vydání. Jeho významnou součástí je zasvěcený doslov Jiřiny Popelové.

V nakladatelství Československé akademie věd byl vydán v r. 1970 dvojjazyčný latinsko - německý Orbis sensualium pictus jako součást velkého vědeckého vydání Díla Jana Amose Komenského 17 (J. A. Comenii Opera omnia). Toto kritické vydání bylo uskutečněno zásluhou editorů Jaromíra Červenky (latinský text) a Stanislava Králíka (německý text), kteří vyšli z norimberských vydání z r. 1659 a 1662. Doslov k tomuto vydání napsala Marta Bečková.

Předkládaný netradiční výbor z Komenského díla Orbis sensualium pictus chce být živým odkazem autora. Proto se týká především světa lidských činností. To znamená, že byly vybrány z díla ty části, které nejvýrazněji ukazují jednotlivé činnosti člověka, popřípadě jejich výsledky hmotné i duchovní. Jde nám o to, abychom ukázali dynamičnost Orbisu i to, jak Komenský dovedl zhuštěně a pregnantně vystihnout to, co je podstatné pro jednotlivé činnosti. Zatímco první část Orbisu utrpěla na své aktuálnosti změnami, které přinesl rozvoj lidského poznání, kapitoly ukazující svět lidské práce působí svěže jako zajímavé dokumenty o způsobu života a lidském snažení v době, kdy žil jejich autor, popřípadě ještě v dobách starších.

Naděžda Kvítková

Literatura

- ČAPKOVÁ, D.: Dílo Komenského a myšlení 17. století. Filozofický časopis, roč. XXXV, č. 6, s. 941-949.
- ČAPKOVÁ, D.: Některé základní principy pedagogického myšlení Komenského. Rozpravy ČSAV (XXXVII), Praha 1977.
- ČAPKOVÁ, D.: Vzdělávání malých dětí v pojetí univerzálního celoživotního vzdělávání v díle J. A. Komenského. Praha Univerzita 17. listopadu 1971.
- FLOSS, P.: J. A. Komenský a vědy o přírodě a člověku. Krajský pedagogický ústav Olomouc 1983.

- HÁDEK, K: Komunikativní vztahy jako interpretační hledisko při klasifikaci jazykových jevů. In AUPO, Philologica 55, 1987, s. 91-95.
- JARNÍK, H.: Předmluva k vydání 10. sv. Veškerých spisů Jana Amose Komenského. Brno 1929.
- PATOČKA, J.: Filozofické základy Komenského pedagogiky. In: Komeniologické studie I. Praha: OIKOYMENH 1997, s. 164-231.
- Otázky současné komeniologie. Praha Academia 1981.
- POPELOVÁ, J.: Epilog. In: Orbis sensualium pictus. SPN Praha 1979.
- ŠKARKA, A.: Jan Ámos Komenský. In: Dějiny české literatury I. Starší česká literatura. Praha 1959, s. 412-454.
- VESELÝ, J.: Komenský jako předchůdce současné teorie vyučování cizím jazykům. In: Jan Amos Komenský. Příspěvky z komeniologické konference pořádané Pedagogickou fakultou v Hradci Králové ve dnech 8.-11. října 1970, SPN Praha 1972, s. 51-54.
- Vybrané spisy Jana Amose Komenského. Svazek IV. Výbor z obecné porady o nápravě věcí lidských a z věcného pansofického slovníku. SPN Praha 1966 (Úvod J. Červenky s. 16-53).

Ediční poznámky

Výběr z díla Orbis sensualium pictus tematicky vztahovaný ke světu lidských činností – celkem 60 kapitol – vyšel r. 1991 jako první vydání v nakladatelství Trizonia. Byl však připravován ještě před rokem 1989, a to původně pro Státní pedagogické nakladatelství se záměrem pro uplatnění při cizojazyčném vyučování jako doplňkový text. Je zcela pochopitelné, že zájem o latinu tehdy nebyl, a proto byl výběr připravován jen ve čtyřech živých jazycích, tj. v češtině, němčině, angličtině a ruštině. Text redakčně zpracovaný pro tisk však v době organizačních změn neměl naději na brzké vydání v SPN a tak se stalo, že byl přenechán soukromému nakladateli.

Nové upravené a rozšířené vydání v nakladatelství Machart bylo doplněno o původní latinský text J. A. Komenského z norimberského vydání, který vyšel v kritické edici r. 1970 v nakladatelství ACADEMIA. Dále byly přidány kapitoly, které charakterizují ideová východiska jejich autora (Bůh, svět, smysly, ctnosti a náboženství). Zcela nově byla řešena i grafická úprava. Latinský text jako výchozí je uveden samostatně hned nad příslušnými obrázky. Mutace v živých jazycích jsou vedeny tendencí, aby odpovídaly současnému dnešnímu vyjadřování.

Proto se poměrně často odlišuje český text, zejména v pořádku slov, od původní latinské předlohy i starších českých překladů, poněkud omezeno je proti latině užití tzv. nepravých vět vztahných i přechodníkových vazeb. Pro větší významovou zřetelnost bylo někdy třeba zopakovat podmět nebo jej vyjádřit pomocí substantiva místo zájmena, ojedinele bylo provedeno zkrácení textu, jestliže to bylo účelné z hlediska dnešního čtenáře.

K základní české verzi jsou připojeny její překlady do současných živých jazyků. Protože poměr současných jazyků k sobě navzájem je jiný, než byl v době vzniku Orbisu jejich vztah k latině, která představovala určitý ideál a vzor, ukázalo se nyní jako vhodnější otisknout v každém jazyce celý text souvisle bez dřívějšího členění.

I když dnes již nebude výběr sloužit výuce cizích jazyků jako základní učebnice, byli bychom rádi, kdyby podpořil zájem o cizojazyčné vzdělání a našel uplatnění jako soubor prohlubujících textů, které rozšiřují pohled na to, co se v průběhu tří a půl století změnilo v poznání světa i ve vyjadřování o něm.

Obrazová část našeho Orbisu chce připomenout tři různá vydání: velké obrázky vycházejí ze starých štočků použitých v edicích J. H. Pospíšila a Jar. Pospíšila, které úspěšně posloužily i jako součást českého jednojazyčného vydání v r. 1941; menší obrázky vedle sebe jsou přejaty z vydání norimberského a levočského. Rozdíl je ovšem v tom, že dříve šlo vždy o přímé tiskařské využití štočků, kdežto dnes jde o jejich fotografické přenesení v podobě odpovídající novému formátu publikace.

Comenius' Orbis sensualium pictus

Sprachlehrbuch

Da zu Comenius' Zeiten Latein internationale Bildungssprache und Mittel zu höherer Bildung war, suchte Comenius eine Möglichkeit, wie man es schneller und leichter lernen kann, damit mehr Zeit für die Sachausbildung bleibt. Seine eigene Erfahrung als Lehrer, Kenntnis der damaligen Lehrbücher und ihre kritische Beurteilung brachten ihn zu der Schlussfolgerung, dass ein nützliches Sprachlehrbuch dem Schüler nicht nur Sprachkenntnisse vermitteln sollte, sondern auch Belehrung über die reale Welt. Deshalb wählte er 7 300 der wichtigsten Wörter aus und bildete mit ihnen tausend Sätze, die er nach dem Sachprinzip zu hundert Lektionen zusammenstellte. So entstand das Lehrbuch „Janua linguarum reserata“, das 1631 in Lešno (Lissa) ursprünglich nur mit dem lateinischen Text erschien. Comenius plante jedoch, dass die Vermittlungssprache dazu die Muttersprache sein wird. Bald wurde eine Übersetzung ins Polnische erstellt und Comenius arbeitete selbst die tschechische Version aus mit dem Titel „Die geöffnete Sprachenpforte“.

Auch wenn Janua weltweit einen bedeutenden Erfolg hatte, war sie für Anfänger sehr anspruchsvoll und daher schwierig. Deshalb arbeitete Comenius ein wesentlich leichteres Lehrbuch aus und nannte es sprichwörtlich „Januae linguarum reserate Vestibulum“ (Vorraum der geöffneten Sprachenpforte).

Den Höhepunkt der Arbeit an Sprachlehrbüchern stellt Comenius' Werk „Orbis sensualium pictus“ dar. Dieses erfolgreichste und berühmteste Lehrbuch entstand durch die Kürzung und

Vereinfachung des Textes von Janua und sollte als Vorbereitung für die Durchnahme von Vestibulum und Janua dienen.

Der häufig verwendete Titel dieses berühmten Werkes „Orbis pictus“ ist ein verkürzter Titel, der vom Standpunkt der Absicht des Autors die richtige Präzisierung vermisst, dass es sich um eine Welt von Dingen und Erscheinungen handelt, die sinnlich begriffen und wahrgenommen werden. Comenius selbst hat seine Absicht im Vorwort zum Werk klar und deutlich ausgedrückt: *„Das Wichtigste dabei ist, den Sinnen zuerst sinnlich wahrnehmbare Dinge vorzulegen, damit sie begriffen werden können ... Denn wir können weder handeln noch klug reden, bevor wir nicht alles richtig verstanden haben, was wir tun und wovon wir reden sollen. Was nicht zuerst in den Sinnen war, ist dann im Verstand nicht enthalten. Die Sinne im richtigen Begreifen der Unterschiede zwischen den Dingen fleißig üben bedeutet, Grundlagen aller Weisheit, aller weisen Beredsamkeit und aller weisen Handlungen im Leben zu legen.“* Comenius war also bemüht, dass jeder Ausdruck, den man sich durch Lernen aneignet, mit dem Erkennen und Verstehen des Gegenstandes oder der durch den gegebenen Ausdruck bezeichneten Erscheinung verbunden ist. Deshalb betonte er den Anteil von Hör-, Seh-, Geschmack- und Tastsinn beim Sprachunterricht und verlangte, dass der Schüler das, was er benennt, auf dem Bild und in der Wirklichkeit zeigen sowie zeichnen kann.

„Orbis sensualium pictus“ stellt also die konsequenteste Anwendung didaktischer Ansichten von Comenius über den Sprachunterricht dar. Die Originalität von Orbis besteht darin, dass jedes Kapitel zunächst ein Bild zum behandelten Thema enthält und die Texte mit den Illustrationen der einzelnen Gegenstände und Erscheinungen durch numerische Hinweise verbunden sind.

Bei Orbis ist eine bemerkenswerte Beziehung zur Muttersprache zu beobachten. Wie Comenius selbst im Vorwort schrieb, konnte Orbis beim Übersetzen in eine lebendige Sprache auch zur Aneignung der Muttersprache führen, und zwar vom anfänglichen Lesen bis zum Sachlernen. Um den Schülern die Leseanfänge zu erleichtern, führt er am Anfang das sog. lebendige Alphabet an. Er erklärte auch selbst, wie man vorgehen muss, um das Lernen von „beschwerlicher Geistesquälerei“ zu befreien. Er überlegte auch, am Ende eine kurze Grammatik der Muttersprache hinzuzufügen. Die Übersetzung von Orbis in die Muttersprache sollte so nicht nur einer anschaulichen Erkenntnis, sondern auch einer leichteren Aneignung von Orbis im Vorschulalter, und zwar als ein Bilderbuch zum Anschauen und somit zu einer Bekanntmachung mit der Welt dienen.

Orbis als Widerspiegelung philosophischer Ansichten von Comenius

„Orbis sensualium pictus“ ist nicht nur ein Höhepunkt der didaktischen Bemühungen des Autors, sondern er stellt zugleich auch ein wichtiges Glied seiner pansophischen Bestrebungen dar. Er ist also auch eine Widerspiegelung seiner philosophischen Ansichten. Comenius hat sich stets um eine volle und ganzheitliche Bildung bemüht. Deshalb konzipierte er auch dieses Sprachlehrbuch als eine den Sinnen zugängliche Enzyklopädie und erwägte anfänglich sogar sie Encyclopaedia sensualium oder auch Lucidarium zu nennen. Der Titel „Orbis sensualium pictus“ entstand also erst nachträglich und ist mit seiner Bildhaftigkeit den Kindern auch verständlicher.

Dazu ist allerdings hinzuzufügen, dass der Begriff Enzyklopädie für Comenius eine etwas andere Bedeutung hatte, als wir ihn heute verstehen, wo man der Schule oft sog. unerwünschten Enzyklopädismus vorwirft. Darunter versteht man

Überlastung mit faktographischem Wissen, das der entsprechenden Bildungsstufe nicht adäquat ist, bzw. einen mechanisch gesteuerten Komplex von Kenntnissen ohne Bewusstsein der Zusammenhänge zwischen ihnen. Comenius verstand unter Enzyklopädie und enzyklopädisch ein Bildungssystem im geschlossenen Kreis, in dem die Erscheinungen miteinander zu einem organischen Ganzen verbunden sind. Es ging ihm also um eine systemhafte Bildung.

Wie diese Verknüpfung von Dingen und Erscheinungen aussieht, zeigt uns am besten die Reihenfolge der einzelnen Kapitel des Orbis. In Übereinstimmung mit seiner philosophischen Anschauung widmete Comenius das erste Kapitel Gott, seinem Wesen und seinen Eigenschaften. Am Ende des Kapitels stellt er Gott als Schöpfer, Herrscher und Erhalter der Welt dar. In den weiteren sechs Kapiteln beschreibt er die Welt als Ganzes: Himmel, Elemente, Wolken und Erde. Es folgt der Abschnitt über die „Erdfrüchte“, zu denen Berge und Steine als nichtlebendige Natur, Pflanzen und Tiere auf der Erde und im Wasser als lebendige Natur gehören; dieser Abschnitt schließt mit einem Kapitel über den Menschen als das höchste Geschöpf der lebendigen Natur. Im Abschnitt über den Menschen zeigt dann Comenius den Menschen in seinen sieben Entwicklungsstufen. Er beschreibt den menschlichen Körper und die Körperorgane. Ein besonderes Kapitel widmet er den äußeren und inneren Sinnen. Die fünf äußeren Sinne sind abgebildet durch Auge, Ohr, Nase, Zunge und Hände. Als innere nicht abbildbare Sinne sind der Sinn für Gemeinschaft, Nachdenken und Gedächtnis angeführt. Der Abschnitt über den Menschen als Individuum und zugleich die vollkommenste Schöpfung Gottes schließt mit der Behandlung über die Seele ab. Sicher nicht zufällig ist auch das Kapitel enthalten, in dem auch deformierte Menschen gezeigt werden, mit mar-

kanten Abweichungen von normalen körperlichen Proportionen, wie z. B. Riese, Zwerg, zweiköpfiger Mensch, Buckliger usw. Dies entspricht Comenius' Überzeugung, dass das Werk Gottes allmählich seine ursprüngliche Vollkommenheit verloren hat.

Mit Kapitel 44 beginnt der Abschnitt, der den Tätigkeiten gewidmet ist, mit denen sich der Mensch ins Leben eingliedert. Es wird die Welt der menschlichen Arbeit gezeigt, die in die Welt der Natur und des Menschen eine dynamische Wende bringt, indem der Mensch mit seiner schöpferischen Tätigkeit die Natur verändert, sich selbst vervollkommnet, bis er wieder zu Gott als höchster Vollkommenheit zurückkehrt. Deshalb beginnt wohl dieser Abschnitt symbolisch mit einem gepflegten Garten. Comenius begründet diesen Einstieg damit, dass Adams erste Arbeit der Gartenbau war. Gleich die folgenden Kapitel stellen Landwirtschaft und Viehzucht dar. Ebenso wie in vielen weiteren Kapiteln fehlt auch bei diesen grundlegenden Tätigkeiten nicht ein gewisser Blick in die Geschichte. Comenius erinnert nämlich, offenbar im Zusammenhang mit bekannten Sagen von den Gründern herrschender Dynastien, die vom Pflug zum Regieren berufen wurden, dass Ackerbau und Viehzucht früher die Arbeit von Helden und Königen waren, während sie gegenwärtig eine Sache des niedrigsten Standes sind. Die folgenden Kapitel betreffen fast alle grundlegenden Tätigkeiten und Gewerbe, mit denen sich der Mensch Nahrung besorgte, Bekleidung und Schuhe erzeugte und seine Wohnstätte baute.

Das Kapitel über die Maschinen zeigt, wie Comenius technischen Fortschritt und Erfindungen verfolgte. Es werden Schritt für Schritt immer anspruchsvollere Arbeiten behandelt, wie Gewinnung und Verarbeitung von Eisenerz, Tischler-, Drechsler-, Töpferarbeiten und schließlich alles, was man zur Hauseinrichtung und zum Wohnen

braucht, also auch Brunnenausschachtung sowie Bäder-, Barbier- und Feldscherdienstleistungen.

Der Abschnitt einiger Kapitel, mit Ställen beginnend und mit Schiffbruch endend, scheint zwar auf den ersten Blick etwas heterogen, aber seine innere Bindung ist dadurch gegeben, dass es sich um einen Tätigkeitsbereich handelt, bei dem der Mensch stufenweise Raum- und Zeitbeschränkungen überwindet. Es handelt sich nicht nur um Tätigkeiten selbst, wie Pferdezucht, Herstellung von Fässern, Riemen und Leinen, Pferdereiten, Fährmanndienste und Schwimmen, sondern auch um Ergebnisse dieser Tätigkeiten: Uhren, Ferngläser, optische Gläser, Wagen und verschiedene Schiffsorten. Das letzte Kapitel erinnert daran, dass diese Anstrengungen neben Erfolgen und verschiedenen Vervollkommnungen manchmal auch Misserfolg begleitet – einige Leute werden beim Schiffbruch gerettet, aber andere gehen elend unter und ihre Ware sinkt auf den Meeresgrund.

Thematisch verbunden ist auch der weitere Bereich, der der Mitteilung und Verbreitung von Gedanken gewidmet ist, d.h. der Kunst des Schreibens, dem Buch, dem Druck, der Schule. Dass Comenius zu der Wortkunst auch eine andere Kunst, die Musik, hinzufügte, hing zweifellos mit seiner eigenen hymnographischen Tätigkeit zusammen, dessen Ergebnis das 1659 in Amsterdam herausgegebene Kantional war. Die Philosophie stellt im Orbis die Zusammenfassung aller Wissenschaften dar; unter ihnen nimmt die Wissenschaft der Zahlen eine bedeutende Stellung ein, weil sie die Voraussetzung für die Erforschung anderer Wissenschaftsbereiche ist. Dann folgen Landvermessung und das Kennenlernen von überirdischen Körpern und Erscheinungen. Einige schematische Zeichnungen verdeutlichen uns zeitgenössische astronomische Erkenntnisse, allerdings vom Standpunkt des geozentrischen Weltbildes (dies wurde von späteren Herausgebern geändert). Mit

der Landkarte des damaligen Europas schließt der ganze Komplex der wissenschaftlichen Erkenntnisse ab.

Dem Bereich der moralischen Formung des Menschen widmete Comenius den Abschnitt Ethik, in den er sowohl allgemeine Belehrungen über die Ethik als auch den ganzen Komplex menschlicher Tugenden aufnahm: Vorsichtigkeit, Fleiß, Mäßigkeit, Tapferkeit, Geduld, Menschlichkeit, Gerechtigkeit und Freigiebigkeit. Die Ethik enthält auch eine Anweisung, wie der Mensch sich selbst leiten soll.

Der Abschnitt über das gesellschaftliche Leben beginnt mit der Ehe, die sein Grundelement darstellt. Dann folgen weitere Elemente, ihre Leitung und Verwaltung. Aus dem gesellschaftlichen Leben hat Comenius weder Gaukler, Theater und verschiedene Spiele ausgeschlossen. Mit dem Königreich, seiner Verwaltung und militärischen Angelegenheiten schließt der Abschnitt über die weltliche Macht ab. Dann folgt der Abschnitt, der den Menschen zur höchsten Macht führt. Gott nähert sich der Mensch mittels Religionen. Sie werden von Comenius in der Entwicklungslinie vom Heidentum, Judentum zum Christentum und

schließlich auch Mohammedanismus angeführt, der als eine Mischung aller vorhergehenden Religionen erklärt wird. Obwohl das Christentum am ausführlichsten behandelt wird, werden auch die anderen Religionen sachlich und ohne jegliche religiöse Intoleranz erörtert. Im vorletzten Kapitel über die Gerechtigkeit Gottes warnt Comenius vor dem Aberglauben, vor Satans Hinterlist und verschiedenen Zaubern, die den Menschen vom richtigen Weg abbringen. Mit dem jüngsten Gericht, das den Gerechten ewige Seligkeit sichert, schließt das Werk sowie der ganze Zyklus, der von Gott ausging und zu ihm wieder zurückkehrt.

Der angeführte Bildungszyklus bedeutet im Grunde genommen eine konkrete didaktische Anwendung Comenius' allgemeiner pansophischer Ideen, die später ihren umfassendsten Ausdruck im Werk „Über die Verbesserung der menschlichen Dinge“ gefunden haben. Comenius' ganze didaktische System basiert auf einer

festen philosophischen Grundlage. An dieser Stelle ist zu bemerken, dass Comenius bei uns früher oft als herausragender Pädagoge präsentiert wurde und sein Beitrag als Philosoph und Erziehungs-

Ukázka z norimberského vydání r. 1658
Probe aus der Nürnberger Herausgabe von 1658
Specimen of the Nuremberg edition of 1658
Выдержка из нюрнберского издания 1658 г.

philosoph nicht genügend gewürdigt wurde. Seine Ansichten wurden von der inoffiziellen philosophischen Forschungsrichtung, repräsentiert vor allem durch Professor Patočka und seine Schüler, schöpferisch entwickelt.

Comenius ging als Philosoph von einer von Gott gegebenen Ordnung aus und war überzeugt, dass der Mensch darin seinen Platz hat. Die menschliche Aufgabe des Menschen in dieser Welt ist seine Zusammenarbeit beim Streben nach dem höchsten Ziel. Er betonte die Aktivität des Menschen, seine schöpferische Tätigkeit und seine Fähigkeit sich ständig zu vervollkommen. Comenius erkannte wie keiner zuvor den hohen Wert der menschlichen Arbeit und der schöpferischen menschlichen Tätigkeit.

Der Weg zu den Benutzern des Werkes

Der Weg des Werkes *Orbis pictus* zum tschechischen Leser war weder leicht noch schnell. Comenius hatte den lateinischen Text des Werkes schon während seines Aufenthaltes in Ungarn in Sárospatak (1650 – 1654) vorbereitet, wohin er vom ungarischen Adel eingeladen wurde, um bei der Schulreform zu helfen. Aber für die dortige Druckerei war es nicht leicht, die Bilder herzustellen und auch der ungarische Text, parallel zum lateinischen Text, wurde nicht rechtzeitig fertig. Comenius schickte aus Lešno (Lissa) dem Drucker Michael Endter einen Text nach Nürnberg. Dies geschah noch vor dem bekannten Brand, dessen verheerender Wirkung Comenius' übrige Handschriften zum Opfer fielen. Dadurch wurde *Orbis* gerettet. Endter besorgte zum lateinischen Text die deutsche Übersetzung des Dichters Sigmund von Birken. „*Orbis sensualium pictus*“ erschien so zum ersten Mal in Nürnberg 1658 als zweisprachige Herausgabe. Wegen großem Erfolg erschien die zweite Auflage bereits 1659, es folgten viele weitere Auflagen, auch eine viersprachige mit Ita-

lienisch und Französisch und eine dreisprachige mit Ungarisch. In der deutsch-lateinischen Version verbreitete sich *Orbis* schnell als Lehrbuch in den norddeutschen und mitteldeutschen Städten.

„*Orbis sensualium pictus*“ setzte sich bald auch in England durch und erfreute sich schneller Beliebtheit. Bereits 1659 erschien er in London mit einem interessanten Vorwort des Herausgebers Charles Hool, der ihn als Verwirklichung seiner eigenen Idee begrüßte. Bekannt sind auch weitere englische Auflagen. Die 12. Auflage, um die sich William Jones verdient gemacht hat, erschien 1798 in New York. *Orbis pictus* wurde als ein beliebtes Lehrbuch in Dänemark und Schweden verwendet. Seine Lebenskraft und Wirksamkeit wurde auch dadurch beeinflusst, dass es nach aktuellen Bedürfnissen bearbeitet und erweitert wurde. Seine weltweite Beliebtheit gipfelte in den Jahren 1670 – 1680.

Bei der Verbreitung von *Orbis* in Polen spielte die Stadt Wroclaw (Breslau) eine große Rolle. Dank dem Herausgeber Kaspar Müller erschien es zum ersten Mal 1667 in lateinischer, französischer, deutscher und polnischer Sprache. Bekannt sind auch zahlreiche spätere dreisprachige Herausgaben mit Polnisch und es gibt auch eine zweisprachige lateinisch-polnische Herausgabe.

Von Endters lateinisch-deutsch-ungarischen Bearbeitung gingen später die Herausgeber in Ungarn und Siebenbürgen aus. Für die Entstehung des tschechischen *Orbis*-Textes ist die viersprachige Herausgabe vom Jahre 1685 der Druckerei Samuel Brewer in Levoča von Bedeutung. Nach dieser bekannten Herausgabe folgt nach dem lateinischen, deutschen und ungarischen Text noch ein vierter Text, der eine Mischung nicht nur tschechischer und mittelslowakischer sprachlicher Elemente ist, sondern auch einiger ostslowakischer Elemente, die dem Polnischen ähnlich sind, bzw. auch polnischer Elemente. Der besondere Charak-

ter dieses Textes, der eine Vorbereitungsphase der slowakischen Schriftsprache repräsentiert, kann durch die kollektive Arbeit bei seiner Entstehung, durch den Aufenthalt eines Autors, höchstwahrscheinlich Daniel Horčíčka-Synapius, in verschiedenen Sprachgebieten, teilweise auch durch den Eingriff des Druckers usw. erklärt werden. Der lateinische Titel „*Orbis sensualium pictus*“ ist in dieser Herausgabe als „Die sichtbare Welt“ übersetzt. Die Stiche stammen von Jonáš Bubenka. Das Werk wurde 1728 wieder herausgegeben, aber schon mit einem korrigierten Text, der sich dem biblischen Tschechisch nähert. Diese Korrektur von Jiří Bahyla stellt den ersten wirklich tschechischen Text dar.

Die erste russische *Orbis*-Übersetzung wurde unter der Regierung Peters des Großen erstellt. Sie sollte einer höheren Moskauer Schule dienen, blieb aber als Handschrift und wird in der St.Petersburger Bibliothek der Akademie der Wissenschaften aufbewahrt. Die erste erhaltene Herausgabe von *Orbis* mit russischem Text erschien 1760 in fünfsprachiger Form unter dem Titel *Vidimyj svět*. Es handelte sich um die erste verlegerische Tätigkeit der neu gegründeten Moskauer Universität aus Anregung von M. V. Lomonosov.

Die Verwendung von *Orbis* war lange Zeit in Österreich unmöglich. Erst der piaristische Pädagoge P. Gracian Marx hat sich um seine Herausgabe 1756 und seine Benutzung als Gymnasiallehrbuch verdient gemacht. Es handelte sich um eine Auswahl von 82 Kapiteln aus der ursprünglichen Nürnberger Herausgabe. Erlaubt wurde auch eine Version mit tschechischem Text, aber der erschien nur einmal, und zwar 1779. Von der Marx' Auswahl gingen auch weitere Bearbeitungen aus. Für Tschechisch ist die Herausgabe des Gymnasialprofessors in Sárospatak Jan Szombathy von Bedeutung, der zum lateinischen und deutschen Text noch den ungarischen hinzufügte

und in den Herausgaben von 1798, 1806 und 1820 auch den tschechischen. Die Tradition von *Orbis* blieb in Ungarn und Siebenbürgen noch weit bis ins 19. Jahrhundert erhalten.

Neben den Vermittlungswegen über Ungarn und Wien hat sich für *Orbis* ein dritter Weg nach Böhmen als besonders bedeutend gezeigt, und zwar der aus dem polnischen Wroclaw. Der dortige Verleger stand in Kontakt mit den deutschen Endters. Nachdem die Endters an der Herausgabe von *Orbis* das Interesse verloren hatten, verkauften sie die Stiche mit der zweiten Garnitur der Druckstöcke an den Drucker Wilhelm Bog. Korn. Dieser gab den viersprachigen lateinisch-französisch-deutsch-polnischen *Orbis* 1805 und 1818 heraus. In der Zeit der nationalen Wiedergeburt kam die zweite Herausgabe dieses *Orbis* dem Gymnasialprofessor Josef Chmel in Hradec Králové in die Hände. Die Idee, Comenius' Werk dem tschechischen Leser zugänglich zu machen, hat Chmel so gefesselt, dass er selbst eine neue Übersetzung ins Tschechische erstellte und für ihre Herausgabe den Verleger Jan Hostivín Pospíšil gewann. Sie kauften von dem Wroclawer Verleger die Druckstöcke und so erschien 1833 in Hradec Králové eine neue lateinisch-deutsch-tschechisch-polnisch-französische Herausgabe. Dank überlegter Anstrengungen des Verlegers sowie des Herausgebers, die zahlreiche Abonnenten gewannen, gelangte *Orbis pictus* endlich zur breiten tschechischen Leseröffentlichkeit. In vier Monaten wurden 5 300 Exemplare verkauft. Pospíšils gaben *Orbis* auch später heraus, in Hradec Králové und in Prag, jedoch bereits ohne Polnisch.

Die Lebenskraft von *Orbis* war groß, er fand den Weg auch in die Fachschulen und zwar als tschechisch-deutsches Konversationshandbuch. Unter dem Titel „*Orbis pictus*“ in tschechischer und deutscher Sprache erschien er in der Bearbeitung von František Patočka, Professor am Realgymnasium in Tábor. Die Bilder erstellte Jan Kostěnek,

Professor an Realschulen in Pardubice. Er wurde von L. Kober 1870 in Prag herausgegeben. Die Bearbeitung von Professor Patočka ist relativ bedeutend, es handelt sich dabei besonders um die Ergänzung der Partien über Wirtschaftsmaschinen, Eisenbahn, Fabrik usw. Dies alles zeigt den praktischen und aktuellen Nutzen des Handbuches: „...damit die Schüler Kenntnisse aus dem Bereich *Wirtschaft und Industrie erwerben und sich die hier verwendeten tschechischen Bezeichnungen richtig aneignen und zweitens, damit sie auf der Grundlage dieser Kenntnisse auch diese Bezeichnungen in deutscher Sprache lernen.*“ Bilder sind nur dort, wo es für das Verständnis des Textes notwendig ist.

„Orbis pictus“ ist ein interessanter Nachweis lebendiger Kontakte mit der südslawischen Kultur. Er wurde von J. Beneš in Český Brod als ein neues mehrsprachiges Werk mit dem Titel „Свет у сликама“ in serbischer, tschechischer, deutscher und französischer Sprache herausgegeben. Die Herausgabe ist nicht datiert und ist ohne Latein. Ihre Aufgabe erklärte der Übersetzer ins Serbische Jovan M. Popović im Einleitungsbrief. Es ging ihm darum, dass die Serben mittels Orbis leicht Tschechisch und die Tschechen Serbisch lernen. Deshalb war auch am Ende eine Belehrung über die Aussprache und die Betonung im Tschechischen hinzugefügt. Die Einleitung ist auf das Jahr 1913 datiert. Die bereits 1914 fertige Ausgabe wurde jedoch im ersten Weltkrieg konfisziert. Zu ihrem Nachdruck und zur Lieferung nach Serbien kam es erst nach dem Krieg. Mit dieser Form von Orbis, die zum Kennenlernen und zur praktischen Aneignung zweier slawischer Sprachen dienen sollte, endet bei uns die Verwendung von Orbis als Sprachlehrbuch. In späteren Editionen geht es bereits um seine Herausgabe als Kulturdenkmal oder Quelle für wissenschaftliche Arbeit.

1929 erschien in Brünn „Orbis pictus“ als 10. Band der großen Edition Gesamte Schriften

von Jan Amos Comenius. Es war eine kritische Herausgabe, die Hertvík Jarník mit einer umfangreichen Studie über die äußere Geschichte des Werkes vorbereitete.

Im Hinblick auf das Vorhaben von Comenius, dass Orbis in der Grundschule als Lesebuch und Elementarlehrbuch dienen sollte, war den Liebhabern von Kulturdenkmälern die tschechische einsprachige Herausgabe von Orbis aus dem Jahre 1941 bestimmt. Sie sollte nicht nur das Andenken an Comenius anlässlich seines 270. Todestages in Erinnerung bringen und es ehren, sondern auch das Werk der Persönlichkeiten der nationalen Wiedergeburt Josef Chmel und Jan Hostivít Pospíšil. Der tschechische Text wurde nach Chmels Übersetzung von Fr. Oberpfalzer vorbereitet und teilweise modernisiert. Mit der Einleitung von J. Hendrich wurde er von Fr. Borový in Prag herausgegeben. Dank der graphischen Gestaltung von F. Muzíka und der gelungenen Nutzung der alten Druckstöcke, die J. H. Pospíšil in Wrocław abkaufte, entstand so in Werk, das unsere nationale Kultur würdig repräsentierte und das Nationalbewusstsein in der Zeit der Okkupation stärkte.

Relativ stark verbreitet war bei uns auch die Jubiläumsausgabe zum 350. Geburtstag von Comenius. Sie wurde im Jahre 1942 von Fr. Strnad in Královské Vinohrady (Königliche Weinberge) als 8. Band der Buchreihe „Růžový palouček“ (Der Rosenhügel) unter der Redaktion von Antonín Dolenský mit einem lateinischen, deutschen und tschechischen Text herausgegeben, wobei das Kapitel über die jüdische Religion ausgelassen wurde.

Die Jubiläumsausgabe des Staatlichen Pädagogischen Verlages in Prag, die 1958 als erste und 1979 als zweite unveränderte Auflage erschien, ist ein fotolitographischer Nachdruck der viersprachigen Herausgabe von Levoča aus dem Jahre 1685. Sein bedeutender Bestandteil ist das fundierte Nachwort von Jiřina Popelová.

Im Verlag der Tschechoslowakischen Akademie der Wissenschaften ist 1970 ein zweisprachiger „Orbis sensualium pictus“ als Teil 17 der großen wissenschaftlichen Herausgabe des Werkes von Jan Amos Comenius erschienen („J. A. Comenii Opera omnia“). Diese kritische Ausgabe ist der Verdienst der Herausgeber Jaromír Červenka (lateinischer Text) und Stanislav Králík (deutscher Text), die von den Nürnberger Ausgaben von 1659 und 1662 ausgingen. Das Nachwort zu dieser Ausgabe schrieb Marta Bečková.

Die vorliegende nichttraditionelle Auswahl aus Comenius' Werk „Orbis sensualium pictus“ will ein lebendiges Vermächtnis des Autors sein. Deshalb betrifft sie vor allem die Welt der menschlichen Tätigkeiten. Das bedeutet, dass aus dem Werk vor allem die Tätigkeiten ausgewählt werden, die die einzelnen Tätigkeiten des Menschen am deutlichsten zeigen bzw. ihre materiellen und geistigen Resultate. Es geht uns vor allem darum, die Dynamik von Orbis zu zeigen sowie die Knappheit und Prägnanz, mit der Comenius das für die einzelnen Tätigkeiten Wesentliche zu erfassen vermochte. Während der erste Teil von Orbis durch die infolge der Entwicklung der menschlichen Erkenntnis verursachten Veränderungen an seiner Aktualität einbüßte, wirken die Kapitel über die Welt der menschlichen Arbeit frisch als interessante Dokumente der Lebensweise und menschlicher Bemühungen zu Lebzeiten des Autors bzw. noch älterer Zeiten.

Naděžda Kvitková

Literatur

- ČAPKOVÁ, D.: Dílo Komenského a myšlení 17. stol. (Das Werk von Comenius und das Denken im 17. Jh.) Filozofický časopis, Jg. XXXV, Nr. 6, S. 941-949.
- ČAPKOVÁ, D.: Některé základní principy pedagogického myšlení Komenského (Einige Grundprinzipien des pädagogischen Denkens von Comenius). Rozpravy ČSAV (XXXVII), Prag 1977.
- ČAPKOVÁ, D.: Vzdělávání malých dětí v pojetí univerzálního celoživotního vzdělávání v díle J. A. Komenského (Ausbildung kleiner Kinder in der Auffassung universaler lebenslanger Bildung im Werk von J. A. Comenius). Praha Univerzita 17. listopadu 1971.
- FLOSS, P.: J. A. Komenský a vědy o přírodě a člověku (J. A. Comenius und Wissenschaften über die Natur und den Menschen). Pädagogisches Bezirksinstitut Olmütz 1983.
- HÁDEK, K.: Komunikativní vztahy jako integrační hledisko při klasifikaci jazykových jevů (Kommunikative Beziehungen als Interpretationsgesichtspunkt bei der Klassifikation sprachlicher Phänomina). In AUPO, Philologica 55, 1987, S. 91 – 95.
- JARNÍK, H.: Předmluva k vydání 10. sv. Veškerých spisů Jana Amose Komenského (Vorwort zur Herausgabe des 10. Bandes Gesamter Schriften von Jan Amos Comenius). Brünn 1929.
- PATOČKA, J.: Filozofické základy Komenského pedagogiky (Philosophische Grundlagen der Pädagogik von Comenius). In: Komeniologické studie I. Praha: OIKOYMENH 1997, S. 164 – 231.
- Otázky současné komeniologie (Fragen der gegenwärtigen Komeniologie). Prag Academia 1981.
- POPELOVÁ, J.: Epilog In: Orbis sensualium pictus. SPN Prag 1979.
- ŠKARKA, A.: Jan Ámos Komenský. In: Dějiny české literatury I. Starší česká literatura (Geschichte der tschechischen Literatur I. Ältere tschechische Literatur). Prag 1959, S. 412 – 454.
- VESELÝ, J.: Komenský jako předchůdce současné teorie vyučování jazykům (Comenius als Vorgänger